

УДК 930.25

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-38-1>

ЖІНОЧИЙ ПОГЛЯД НА УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В 1917–1921 РР. У МЕМУАРАХ СУЧАСНИЦЬ

Грідіна Анастасія Борисівна,
*аспірантка кафедри історії України та спеціальних
галузей історичної науки
Донецького національного університету
імені Василя Стуса
a.hridina@donnu.edu.ua
orcid.org/0000-0001-5718-9885*

Мета статті полягає в аналізі мемуарної літератури жінок, які були сучасницями та активними діячками доби Української революції 1917–1921 рр., як джерела для вивчення стану тогочасного суспільства. Застосування **принципів** наукової об'єктивності, історизму, системності та загальнонаукових (аналізу й синтезу, контент-аналізу, узагальнення) і спеціально-історичних (історико-типологічного, історико-просопографічного, джерельної евристики) **методів** дало змогу виявити, систематизувати, проаналізувати та узагальнити інформацію про мемуарні джерела авторства жінок – сучасниць Української революції. Джерелами стали мемуари провідних сучасниць Української революції, зокрема громадсько-політичних активісток, науковиць, діячок культури, серед яких – С. Русова, З. Мірна, Н. Суровцова, К. Антонович, Х. Пекарчук, Г. Совачева, Х. Кононенко, Т. Михайлівська-Цимбал, Н. Полонська-Василенко. **Результатом** опрацювання спогадів жінок стало виявлення їх інформативного потенціалу про революційні перетворення в 1917–1921 рр. **Висновки.** Жіночі мемуари різні за обсягом, часом і місцем написання, стилем та емоційністю, проте являють собою важливе історичне джерело для вивчення суспільства Української революції 1917–1921 рр. Спогади передають особистісне ставлення авторок до політичних перетворень, їх впливу на людей, дають змогу зрозуміти, якою була жіноча думка та оцінка всього, що відбувалося. Джерельна вибірка свідчить про те, що жінки активно залучалися до роботи в усіх сферах життя в період національно-визвольної боротьби українського суспільства в 1917–1921 рр.: працювали в уряді, утворювали жіночі громадські організації, писали книжки й підручники, служили в армії, працювали в університетах і школах, театрах, лікарнях. При цьому жіноча частина суспільства продовжувала влаштовувати особисте життя, займатися домогосподарством і виховувати дітей. Тому пережитий ними життєвий досвід, зафіксований у мемуарній літературі, дасть можливість розглянути українське суспільство революційної доби 1917–1921 рр. з нетрадиційної позиції.

Ключові слова: джерела особового походження, спогади, революційна доба, жінка, рефлексія.

WOMEN'S VIEW OF UKRAINIAN SOCIETY IN 1917–1921 IN MEMORIES OF CONTEMPORARIES

Hridina Anastasia Borysivna,
*Graduate Student at the Department of History
of Ukraine and Special Branches of Historical Science
Vasyl' Stus Donetsk National University
a.hridina@donnu.edu.ua
orcid.org/0000-0001-5718-9885*

The purpose of the article is to analyze the memoir literature of women who were contemporaries and active figures of the era of the Ukrainian Revolution, as a source for studying the state of society at that time. The application of the **principles** of scientific objectivity, historicism, systematicity and general scientific (analysis and synthesis, content analysis, generalization) and special-historical (historical-typological, historical-prosopographical, source heuristics) **methods** made it possible to identify, systematize, analyze and summarize information about memoir sources authored by women, contemporaries of the Ukrainian revolution. The sources were the memoirs of the leading contemporaries of the Ukrainian revolution. Among them are social and political activists, scientists, cultural figures: S. Rusova, Z. Mirna, N. Surovtsova, K. Antonovych, H. Pekarchuk, G. Sovacheva, H. Kononenko, T. Mykhailivska-Tsymbal, N. Polonska-Vasylenko. **The result** of processing women's memories was the identification of their informative potential about revolutionary transformations in 1917–1921. **Conclusions.** Women's memoirs are different in scope, time and place of writing, style and emotionality, but they are an important historical source for studying the society of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. The memoirs convey the personal attitude of the female authors to political transformations, their impact on people, make it possible to understand what was the woman's opinion and assessment of everything

that was happening. The source sample testifies that women were actively involved in work in all spheres of life during the national liberation struggle of Ukrainian society in 1917–1921. They worked in the government, formed women’s public organizations, wrote books and textbooks, served in the army, and worked in universities, schools, theaters, hospitals. At the same time, the female part of society continued to arrange a personal life, take care of the household and raise children. Therefore, their life experience, recorded in the memoir literature, will allow us to consider the Ukrainian society of the revolutionary era of 1917–1921 from an unconventional point of view.

Key words: sources of personal origin, memories, revolutionary era, woman, reflection.

1. Вступ

Українська революція мала вибуховий ефект не тільки в розгортанні національно-визвольного руху, вона остаточно стерла межу між чоловіками та жінками в усіх сферах суспільного життя. Жінки почали утворювати громадські організації, займати місця в уряді, обіймати керівні посади в державних органах влади, розвивати культуру та розбудовувати український жіночий військовий рух – вони стали «агентами революційних подій» (Онiщенко, 2008). Своїм прикладом жінки довели, що не є зайвими в революційних перетвореннях, а навпаки, можуть відігравати ключову роль у вирішенні надважливих державних питань. Однак більшість досліджень, присвячених добі Української революції, побудовані на чоловічій концепції відтворення історичних подій. Наукові розвідки, що базуються на джерелах особового походження історії Української революції 1917–1921 рр., розкривають погляд на події найвідоміших чоловіків того часу та лише фрагментарно представляють свідчення жінок-сучасниць. Тема цієї розвідки зумовлена джерельним потенціалом жіночих мемуарів для дослідження стану українського суспільства революційної доби, адже вони розкривають особистісне ставлення провідних діячок до ситуації, що склалася, доповнюють відомі факти альтернативним поглядом та оцінними судженнями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що тема жінки в революції активно піднімається в сучасних історичних напрацюваннях. За останні роки з’явилися наукові роботи з проблеми визначення ролі жінки в Українській національній революції загалом та з питань жіночої мемуаристики зокрема. Спогади жінок-сучасниць Української революції стали предметом досліджень О. Онiщенко, Е. Алієвої, О. Лабур, Л. Петришиної, Т. Швидченко та інших учених (Онiщенко, 2008; Онiщенко, 2011; Алієва, 2012; Лабур, 2015; Лабур, 2019; Петришина, 2006; Швидченко, 2019). У працях названих авторів здійснений аналіз жіночих спогадів як джерела для різних аспектів української історії. Особливо вагоме значення для нашого дослідження має видання Р. Ковалю «Жінки у Визвольній війні. Історія, біографія, спогади. 1917–1930», у якому опубліковані мемуари українських воякинь, сестер милосердя та письменниць, що були сучасницями боротьби за незалежну Україну в 1917–1921 рр. (Коваль, 2020).

Попри очевидні здобутки у вивченні проблеми, мемуари жінок щодо дослідження українського суспільства революційної доби не стали об’єктом спеціальної уваги.

Метою статті є аналіз мемуарної літератури жінок, які були сучасницями та активними діячками доби Української революції, як джерела для вивчення стану тогочасного суспільства.

Дослідження здійснене на основі *принципів* наукової об’єктивності, історизму, системності із застосуванням сукупності загальнонаукових (аналізу й синтезу, контент-аналізу, узагальнення) і спеціально-історичних (історико-типологічного, історико-просопографічного, джерельної евристики) *методів*. Ця методологія дала змогу визначити рівень відображення стану українського суспільства в мемуарній спадщині жінок.

Джерельну базу становлять спогади та щоденники українок за походженням чи покликком душі, а саме: С. Русової, З. Мірної, Н. Суровцової, К. Антонович, Х. Пекарчук, Г. Совачевої, Х. Кононенко, Т. Михайлівської-Цимбал, Н. Полонської-Василенко. Мемуари опубліковані в періодичних виданнях, електронних бібліотеках, зберігаються в архівних і наукових установах. У процесі розкриття інформативного потенціалу жіночих мемуарів у контексті дослідження стану суспільства в добу Української революції будемо враховувати життєвий шлях авторок та причини, що сприяли створенню ними мемуарного спадку.

2. Відбиток революційної доби у спогадах учасниць жіночого руху

Цілком закономірним є оприлюднення особистих вражень громадськими активістками, які обстоювали права «другої статі». Одна із засновниць українського жіночого руху Софія Русова свої спогади «Мемуари. Щоденник» написала, перебуваючи в еміграції після завершення революційних подій в Україні, проте вперше вони були опубліковані на початку 2000-х рр. У центральних архівних установах України (Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному архіві громадських об’єднань України) зберігається рукописний варіант мемуарів авторки, який потрапив до столиці з матеріалами «Празького архіву» (Русова, 2004).

Унаслідок аналізу мемуарів С. Русової можна зазначити, що це книга про спогади української революціонерки й педагога, адже вона

організувала жіночий революційний рух, працювала в Генеральному секретарстві у справах освіти, очолювала департамент дошкільного виховання та позашкільної освіти, головувала у Вчительській спілці. Тому фокус її уваги у споминах особливо звернений на висвітлення питань освіти. Вона згадувала, що особисто займалася відкриттям вечірніх шкіл, книгозбірень, гуртків задля боротьби з неграмотністю. Мемуаристка зазначала, що основною силою в цьому напрямі були інструктори, які мали сприяти розвитку та популяризації «розумних культурних розваг, літературних читань, освітнього кінематографа, дитячих вечорів, концертів, спектаклів», а також видання «взірцевих каталогів просвітянських бібліотек, літературних і наукових читанок для різного віку розвитку», різноманітних довідників та інструкцій із практичними порадами (Русова, 2004: 152). С. Русова згадувала, що чимало робила для українізації освіти: «<...> учительство гаряче взялося за працю <...> вироблялись пляни, як саме переводити українізацію шкіл по всій Україні...» (Русова, 2004: 143). Мемуаристка змогла досягти значного успіху в цій справі, проте вона вщент була зруйнована з приходом до влади більшовиків.

С. Русова акцентувала в мемуарах на змінах становища жінки в революційному суспільстві, зазначала, що тогочасна жінка перейшла в «природний життєвий стан від інстинктивно несвідомого вузького родинного життя до широкої діяльності добре освіченої виховниці та громадянки, якій український нарід завдячує немало у своїх змаганнях як до освіти, так і до волі, до свого національного й соціального визволення» (Русова, 2004: 11). Загалом у мемуарах С. Русової простежується багато емоцій авторки: натхнення від громадської діяльності та педагогічної праці, розгубленість і розпач у момент евакуації, а також надія та віра в українські сили й досягнення ними поставленої мети.

Українська громадська діячка Зінаїда Мірна керувала Київською філією Товариства охорони жінок, Виконавчим комітетом у справах біженців, була членом Української партії соціалістів-федералістів і Малої Ради (Мірна, 1928). Вона однією з перших серед українського жіноцтва взяла участь у політичній діяльності та утворенні Центральної Ради. Упродовж життя мемуаристка популяризувала українську ідею, мову й культуру, а своєю основною місією вважала боротьбу за права жінок. Її спогади публікувалися в періодичних виданнях «Жінка» та «Жіноча доля» наприкінці 1920-х – у 1930-х рр. (Мірна, 1928; Мірна, 1937). У мемуарах З. Мірної багато уваги приділяється інституту жіноцтва в українському суспільстві революційної доби. Вона акцентувала на праці жінок в уряді «з безмежною відданістю

її ідеї, з відданістю до самозабуття» (Мірна, 1928: 12). На думку мемуаристки, ота їхня робота, хоч і не принесла результатів, «була потрібна для Батьківщини, як буде потрібна для відновлення нашої держави праця наступних жіночих поколінь» (Мірна, 1928: 13).

3. Мемуарні рефлексії громадсько-політичних діячок

Становлять неабиякий інтерес з огляду на зануреність їх авторок у гущу суспільних процесів. Досить інформативними є «Спогади» Надії Суровцевої – української громадської діячки, яка писала мемуари, перебуваючи в політичному ізоляторі. Вона декілька разів їх переписувала, чимало частин споминів було знищено органами держбезпеки, проте вони в 1996 р. вийшли друком у Києві завдяки «Видавництву ім. О. Теліги» (Суровцева, 1996). У тематичному розділі «Революція» мемуаристка висловила своє ставлення до цього історичного періоду: «Для мене ця доба – живі люди, часом дорогі, іноді ворожі, це зрушення часу, боротьба, помилки моїх сучасників і мої, це історія людей, що творили історію» (Суровцева, 1996: 59). За її згадками, початок революції українське суспільство зустрічало в піднесеному стані: «<...> я на власні очі бачила, як у Києві вирує саме українське життя» (Суровцева, 1996: 63).

Завданням Н. Суровцевої під час її членства в Центральній Раді було сповіщення сільського й міського населення про утворення українського уряду та революцію. Під час виконання таких завдань діячка могла бачити, як жили люди в містах і селах. Зокрема, вона згадувала, що в селах активно розвивалося культурне життя. Одного разу Н. Суровцева стала свідком вистави в селі: «На степку, біля самотньої хатинки, відбувався спектакль. Глядачі сиділи на землі, актори діяли на горбочку» (Суровцева, 1996: 66). За її свідченнями, у містах працювали культурно-літературні гуртки, у межах яких і молодь, і старші за віком люди створювали спектаклі, співали в хорі народних пісень, читали українські літературні твори. Мемуаристка зазначала, що тогочасна молодь не усвідомлювала революційні перетворення, «майбутній державний лад України був туманним», проте сприймала зміни не байдуже, навіть із натхненням (Суровцева, 1996: 66).

Цікавою є згадка про сприйняття молодим поколінням першого українського «Молодого театру» в Києві: «Ми, молодь, ходили туди старанно, старе покоління часом критикувало» (Суровцева, 1996: 76). Як згадувала Н. Суровцева, цей театр був першою спробою Л. Курбаса «відірватися від класичного побутового театру», що й імпонувало українській молоді. За свідченнями мемуаристки, молоді люди вечорами відвідували лекції в українському вільному університеті, часом просто через

те, що в ньому викладали українською мовою (Суровцева, 1996: 77). З натхненням і позитивними враженнями згадувала Н. Суровцева період Центральної Ради, частіше описувала побутове життя людей. Настрій споминів змінився з моментом приходу до влади гетьманату Скоропадського, а потім Директорії. Мемуаристка досить критично згадувала обидва уряди та чимало уваги приділила аналізу політичної ситуації в Україні.

Спогади дружини Д. Антоновича – членкині Революційної української партії – Катерини Антонович «З моїх спогадів» були опубліковані двома частинами накладом Української вільної академії наук у Канаді – у 1965 р. та 1966 р. (Антонович, 1966). Саме у другій частині К. Антонович згадувала період Української революції. Вона в цей час навчалася у школі малювання й жодного стосунку до політики не мала. Усі події сприймалися нею як необізнаною студенткою. За її споминами, і в Україні, і в Росії «кипіла революція», відбувалися демонстрації, яких вона ніколи в житті ще не бачила та в яких відразу взяла участь. Цей досвід налякав К. Антонович, адже вона ще юною опинилася в натовпі незнайомих людей, по яких відкрили стрілянину. Однак, як згадувала далі мемуаристка, наступного дня вона поринула у своє студентське життя.

Зі спогадів видно, що активно проводилася освітня діяльність, працювали недільні школи, гуртки, молодь агітували вивчати сучасні для того часу дисципліни, серед яких, як згадує К. Антонович, була «політична економія, знайомство з якою було обов'язковим для інтелігентної людини» (Антонович, 1966: 62). У мемуарах авторка зазначила, що студенти гуртувалися навколо лідерів своїх громад та утворювали студентські збори, саме так вона опинилася в лавах майбутньої Революційної української партії. К. Антонович писала, що на таких зборах лунали «промови, що кликали вперед до боротьби за ліпшу будучину, захоплювали» (Антонович, 1966: 65). Згадувала мемуаристка й про відпочинок студентів і молоді в революційну добу. За її словами, молодь компанією виїжджала на хутори до річок, де були облаштовані «купальні, які в той час стали новинкою», а ввечері збиралася співати пісень або прогулюватися лісами (Антонович, 1966: 69). Згадала К. Антонович і про Комітет із заснування Української академії мистецтв, статут до якого вона розробляла разом із сестрою чоловіка – Г. Антонович. Мемуаристка зазначила, що всі розуміли важливість справи, тому її вирішення не змусило довго на себе чекати.

Важливу інформацію «з перших рук» містять мемуари «сестер-жалібниць», які брали участь у визвольних змаганнях 1917–1921 рр. у складі військових частин Української Народної Республіки. Спочатку вони виконували функції

медичних сестер та опікувалися пораненими військовими, проте революційні події розгорталися так, що жінкам необхідно було брати на себе обов'язки воячок і розвідниць. З-поміж таких українок були ті, хто залишив мемуари про цей період, – Х. Пекарчук і Г. Совачева.

Хорунжа армії Української Народної Республіки Харитина Пекарчук лишила спогади «Вояцьким шляхом», які були опубліковані у виданні «Наше життя» завдяки діяльності Союзу українок Америки в 1969 р. (Пекарчук, 1969). Авторка повідомила про свою діяльність із заснування «Просвіти» в Сімферополі, що сприяло активізації українців. У цій організації працював український хор, діяли літературні гуртки, влаштовувалися вечори. За її інформацією, видавалася навіть газета «на спілку з татарами, які щойно теж почали були національно активізуватися й погодилися покривати кошти видавання» (Пекарчук, 1969: 39). Авторка підкреслила, що татари в революційний період поставилися до українців «бездоганно – виявляли дружність та солідарність». Згадувала Х. Пекарчук про маніфестацію в Криму, яка мала рішуче значення для українського суспільства: «<...> вона мала усвідомити чужинцям існування української нації у Криму, а водночас і нам самим виявити рівень нашої свідомості та активності» (Пекарчук, 1969: 39). Через віддаленість Криму від центрального керівництва державою, на думку авторки, було складно організувати сили у Криму, тому що в цей же час тут «домінували московські соціал-революціонери, які старалися не допустити українців до голосу» (Пекарчук, 1969: 39). Мемуаристка зазначила, що доводилося співпрацювати «з урядом Тимчасового Правительства, це було необхідне для приспання їх чуйности» (Пекарчук, 1969: 40). Однак справа українізації військових частин і розроблення проекту возз'єднання з Україною таємно все-таки проходила у стінах «Просвіти».

Про те, як Х. Пекарчук взялася за зброю, у мемуарах написано так: «Мені хотілось доказати, що між українцями є також патріотки, які будуть боротись за свій край зі зброєю в руках. Я була певна, що ми будемо мати своє військо» (Пекарчук, 1969: 40). Це рішення не сприймалося рідними мемуаристки, для них, як вона занотувала, «жінка в армії, та ще й разом із мужчинами – це була нечувана небувальщина» (Пекарчук, 1969: 40). Авторка згадувала, що під час запису до числа вояків у неї було вигадане ім'я – Степан Книшенко, навіть не всі знали, що вона жінка: «Чоловіки спершу були насторожені, але труднощів ніяких не робили, а в скорому часі стали моїми найкращими друзями» (Пекарчук, 1969: 40). Х. Пекарчук згадувала, що готова була воювати нарівні із чоловіками, які намагалися давати

їй полегшені завдання, адже «воно не погоджувалося з моїм наставленням та світоглядом» (Пекарчук, 1969: 40). У ході бойових дій Х. Пекарчук доводилося лікувати поранених, оскільки вона завідувала санітарним потягом Південно-Західного фронту армії Української Народної Республіки та «Запорізької Січі» отамана Юхима Божка (Пекарчук, 1969: 40). Мемуаристка писала, що всі шпиталі, навіть ті, якими володів ворог, продовжували роботу, а порівняно з українськими медиками «не завжди їх персонал дотримувався клятви Гіппократа, сумлінно ставлячись до своїх обов'язків» (Пекарчук, 1969: 40).

Сестра милосердя, високоосвічена Ганна Совачева залишила спогади «Крізь пориви життя: спогади – війна та визвольні змагання», які частинами публікувалися в журналі «Наше життя» в 1958 р., 1979–1982 рр. (Совачева, 1980а; Совачева, 1980б; Совачева, 1981). Незважаючи на те, що більшу частину свідомого життя авторка прожила в Москві, після переїзду в Україну після одруження з українським лікарем В. Совачевим вона надзвичайно раділа, що «нарешті потрапила в українське оточення». Вона писала: «Я відчувала себе частинкою української нації, для якої хотілося жити та працювати» (Совачева, 1980а: 19). Початок революції Г. Совачева застала в Чернівцях, вона згадувала, що тодішнє українське суспільство зустрічало зміни з «переконанням у звільненні України». З 1917 р. Г. Совачева залишила театральне життя та почала служити Україні у шпиталі поряд із чоловіком-лікарем. Мемуаристка писала: «Ми з Василем взялися до діла: приладнали комірку під сходами готелю на перев'язувальний пункт. Подерли кілька простирадл на бандажі і наготовили, що мали в себе, для дезінфекції ран» (Совачева, 1980б: 15). У мемуарах показано, що шпиталі часто перебували у кризовому становищі через велику кількість хворих на тиф і поранених, проте віддані справі лікарі та медичні сестри завжди знаходили способи, як допомогти людям.

4. Враження представниць освітньо-наукового простору про революційні зміни в Україні

Українська громадська діячка, журналістка Харитя Кононенко була «середньошкільницею» пансіону княгині Васильчикової в Києві, коли розпочалася Українська революція. Власні враження вона зафіксувала в мемуарах «Перші дні революції (переживання середньошкільниці)», що опублікований у «Календарі “Просвіти”» в 1936 р. (Кононенко, 1936б), та «Дні маніфестації (спогад з перших днів революції 1917 р)», надрукованому в «Календарі-альманасі “Дніпро”» того ж року Українським товариством допомоги емігрантам із Великої України (Кононенко, 1936а).

Авторка зазначила, що з початком революції активізувалися «вуличні рухи», які захоплювали

українців: «На вулицях Києва шалена радість серед тих, що прагнули закінчення влади Романових» (Кононенко, 1936б: 64). Водночас вона показувала монархічні настрої в пансіоні, у якому навчалася, через що учнів намагалися «берегти від турботливих вісток про революцію», а коли дізналися про настрій Х. Кононенко та її радість із приводу повалення царя, то викладачі, пансіонерки та священник, який проводив молебні на перервах, почали до неї ставитися вороже. Директорка закладу, дізнавшись про позицію учениці стосовно революційних перетворень, вимагала від Х. Кононенко скинути медальйон із Тарасом Шевченком на срібному ланцюжку. Однак згодом директорці, за словами мемуаристки, «трохи влетіло» за це, бо «революція таки розвивалась далі й із тим треба було рахуватись» (Кононенко, 1936б: 65). Х. Кононенко збирала навколо себе свідомих українок, яких, за її спогадами, було небагато, та, заклавши спочатку власний гурток, вступила з ним до Осередка українців-середньошкільників, які «дружно переживали всі приємні і прикрі події першого року революції» (Кононенко, 1936б: 66).

Ученицею гімназії в Одесі зустріла революцію Тетяна Михайлівська-Цимбал. Її спомини «З військового гнізда» були опубліковані в Буенос-Айресі в 1977 р. (Михайлівська-Цимбал, 1977). У них авторка описала своє життя, батьків, родину, навчання, яке співпало з Українською революцією. З мемуарів Т. Михайлівської-Цимбал можна довідатися про ситуацію на фронті, оскільки її батько був військовим, а також про буденне життя українців у Києві, Одесі та Могильові, де авторка часто перебувала через особисті й сімейні обставини. В одеській гімназії, де навчалася мемуаристка, з початком революції «наука пішла шкереберть, замість нормальних викладів почалися прискорені випускні іспити» (Михайлівська-Цимбал, 1977: 69). Так само, як і Х. Кононенко, Т. Михайлівська-Цимбал писала, що «в гімназії учнів тримали строго осторонь від усіх подій <...> які події переживала російська імперія, нам знати не можна було» (Михайлівська-Цимбал, 1977: 70). Батьки забороняли дівчині долучатися до політики, оскільки в їхній родині «залишилося ще багато від славнозвісного “домострою”». Т. Михайлівська-Цимбал згадувала, що в Одесі «харчові продукти зникли, їх можна було здобути за цінні речі й золото, тому більшість населення голодувала» (Михайлівська-Цимбал, 1977: 69). Щоб прогодуватися, мемуаристка ходила на безплатні обіди для «голодуючої інтелігенції». Водночас в Одесі «кипіло життя»: проводилися мітинги, дискусії, літературні вечори, доповіді, вистави в Одеському оперному театрі, який Т. Михайлівська-Цимбал назвала «храмом мистецтва».

Через брак коштів на життя мемуаристка

вимушена була поїхати до бабусі в Могильов, де стала «сестрою-харчувальницею» в Земському Союзі. Її обов'язком було «видавати харчі полоненим з австрійської армії» (Михайлівська-Цимбал, 1977: 78). З приходом до влади більшовиків «місто виглядало так, немовби над ним пронісся циклон» (Михайлівська-Цимбал, 1977: 79). Люди в домівах тримали звичайний попіл із гарячими вуглинями, і не можна було допустити їх згасання, «на вогонь клали все, що було під рукою: паркани, цінні овочеві щепи, меблі, книжки, піана» (Михайлівська-Цимбал, 1977: 90). Як писала мемуаристка, за революційні роки влада в Могильові 21 раз переходила в різні руки, проте люди про це не знали, оскільки пошта й телеграф у місті не працювали. Т. Михайлівська-Цимбал зазначила, що в містян була своя окрема від столиці військова «влада», яка реквізувала харчі та тяглову силу в довколишніх селян. Селяни боялися чинити відкритий опір, однак намагалися врятувати майно, закопуючи його та ховаючи в лісах. За її свідченням, не всі села підтримували українську владу, деякі з них були скомунізованими, у них діяли свої ватажки.

У Києві, за спогадами мемуаристки, «життя було дуже розхитане і війною, і революцією – у всьому відчувався брак» (Михайлівська-Цимбал, 1977: 79). Завдяки можливості їздити до Могильова Т. Михайлівська-Цимбал купувала там чай і перепродавала його в Києві, де «чай цінувався на вагу золота». На цій спекуляції вона заробляла собі на життя. Після приходу до влади Гетьманату, згідно з мемуарами Т. Михайлівської-Цимбал, життя стабілізувалося: «відкривалися бібліотеки, музей, опера, театри, зорганізовано Українську Державну Капелю, українізувалися школи» (Михайлівська-Цимбал, 1977: 86). Однак за Директорії в Києві настала анархія – зникли всі продукти з базарів, не було палива. А наслідки здобуття влади в Києві більшовиками Т. Михайлівська-Цимбал охарактеризувала так: «Наступив повний розгардіяш» (Михайлівська-Цимбал, 1977: 89).

Українська науковиця, історикиня Наталя Полонська-Василенко писала свої «Спогади» в 1945 р. в еміграції. Уперше вони публікувалися в журналі «Український історик» за 1988–1989 рр., а єдине книжкове видання її мемуарів в Україні впорядковане В. Шевчуком у 2011 р. (Полонська-Василенко, 1988; Полонська-Василенко, 2011). Хоча авторка не брала участь у визвольних змаганнях, вона передала у споминах свої відчуття й особисті переживання, пов'язані з революцією. З них видно, що жінка відчувала себе в небезпеці, була стурбованою, у неї були «почуття безнадійності, безпорадності, передчуття чогось ще жахливішого, що мусить статися, що насувається» (Полонська-Василенко, 2011: 105). Вона писала, що суспільство

відразу відреагувало на революцію з острахом і бунтом: «У газетах не було жодних натяків на це. Чутки ширилися. Казали про величезні черги по хліб, на інші продукти» (Полонська-Василенко, 2011: 106). Мемуаристка залишила спогади про стан вищої освіти на початку революції, зазначивши колапс у їх діяльності в Києві: «Університет та Вищі жіночі курси не функціонували. По всіх школах йшли мітинги» (Полонська-Василенко, 2011: 110). Н. Полонська-Василенко була вимушена призупинити наукову діяльність і займатися викладанням, щоб заробити на життя. Проте грошей не вистачало, майно конфіскували, навантаження на роботі було великим, до того ж погіршився стан здоров'я. Вона писала: «Часи були тривожні. Кожний день приносив щось страшне. У Києві панувала анархія» (Полонська-Василенко, 2011: 113). За її свідченням, стан суспільства в Києві погіршився в 1919 р., коли до влади прийшли більшовики: люди опинилися на межі виживання через холод і голод. Міститься в мемуарах Н. Полонської-Василенко також згадка про її перебування в лікарні, коли вона захворіла на черевний тиф. Вона зазначила, що утримання хворих було жахливим через нестачу їжі, ліків, однак медичні працівники оточували її увагою та намагалися допомогти (Полонська-Василенко, 1988).

5. Висновки

Жіночі мемуари різні за обсягом, часом і місцем написання, стилем та емоційністю, однак являють собою важливе історичне джерело для вивчення суспільства Української революції 1917–1921 рр. Спогади передають особистісне ставлення авторок до політичних перетворень, їх впливу на людей, дають змогу зрозуміти, якою була жіноча думка та оцінка всього, що відбувалося. З проаналізованих мемуарів видно, що жінки в Україні по-різному поводити себе в революційну добу. Активні діячки національно-визвольного руху (зокрема, С. Русова, Н. Суровцева, З. Мірна, К. Антонович) писали у споминах про своє прагнення змінити ситуацію в Україні, готовність рішуче діяти задля відбудови державності. Найчастіше вони зосереджували свою увагу на політичному житті суспільства та розвитку жіночого руху в Україні. Спогади Г. Совачевої, Х. Пекарчук, Х. Кононенко засвідчують, що жінки в момент революційних перетворень продовжували навчання, будували кар'єру, підтримували національний рух і навіть вступали до військових лав. Дуже емоційно вони описували початок революції, відчувається, що мемуаристки були сповнені надій і натхнення. Велику увагу приділили опису шпиталів, буденного життя міст, у яких перебували. Мемуари Т. Михайлівської-Цимбал та Н. Полонської-Василенко свідчать про те, що в період Української

революції не всі жінки активно брали участь у перетвореннях, деякі з них відчували дискомфорт і були налякані, однак вони продовжували жити в Україні та всіляко її підтримувати. У своїх спогадах ці жінки висвітлили проблеми повсякдення суспільства та соціально-економічне становище людей у різні періоди Української революції 1917–1921 рр.

Перспективи дослідження спогадів сучасниць Української революції варто пов'язати з розширенням спектру спогадів за рахунок опрацювання фондів архівних установ України та зарубіжжя. Надалі варто приділити увагу інформації в мемуарах жінок про повсякдення, особисте життя, що важливо як для розуміння зламів революції доби, так і для сфери гендерних досліджень.

Література:

1. Алієва Е. Революційні події 1917–1919 рр. та долі жінок-революціонерок Донбасу. *Історичні записки*. 2012. Вип. 33. С. 11–18.
2. Антонович К. З моїх споминів. Частина 2. Вінніпег, 1966. 82 с.
3. Інтерв'ю з Наталією Полонською-Василенко. Спогади про революційні події в Україні 1917–1918 років (1965, США). URL: https://www.youtube.com/watch?v=77AFEjunruQ&ab_channel=%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%BE%D0%93%D0%B0%D0%B9-%D0%9D%D0%B8%D0%B6%D0%BD%D0%B8%D0%BA%3A%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%2C%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%2C%D1%96%D0%B4%D0%B5%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F (дата звернення: 14.07.2022).
4. Коваль Р. Жінки у Визвольній війні. Історії, біографії, спогади. 1917–1930. Київ : Markobook, 2020. 432 с.
5. Кононенко Х. Дні маніфестації (спогад з перших днів революції 1917 р). *Календар-альманах «Дніпро» на звичайний рік на 1937 р*. Річник XVI. Львів : Українське товариство допомоги емігрантам з Великої України, 1936. С. 80–85.
6. Кононенко Х. Перші дні революції (переживання середньошкільниці). *Календар «Просвіти» на звичайний рік 1937*. Львів, 1936. С. 64–66.
7. Лабур О. «Вікно можливостей?»: гендерна ситуація на хвилі революційної політики з лютого 1917 року в Україні. *Сторінки історії*. 2019. Вип. 40. С. 42–58.
8. Лабур О. Джерелознавчі аспекти вивчення друкованих свідчень старих більшовичок Є. Бош, С. Гопнер, О. Коллонтай. *Сторінки історії*. 2015. Вип. 40. С. 81–90.
9. Михайлівська-Цимбал Т. З військового гнізда (спогади). Буенос-Айрес : Видавництво Юліана Середяка, 1977. 128 с.
10. Мірна З. Жінка в Українській Центральній Раді. *Жіноча доля: альманах на рік 1929*. Коломия, 1928. С. 12–13.
11. Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні. *Жінка*. 1937. Ч. 6. С. 2–3; Ч. 7. С. 2–3; Ч. 8–9. С. 6–7.
12. Оніщенко О. Жінки в суспільно-політичному житті України. 1917 рік : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2008. 184 с.
13. Оніщенко О. Мемуари жінок – діячок українського національно-визвольного руху як історичне джерело. *Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості XIX – на початку XX ст.* : матеріали III–V наукових семінарів / упоряд. : Н. Грабар, О. Мокану, М. Горбатюк. Київ, 2011. С. 364–369.
14. Пекарчук Х. Вояцьким шляхом (цикл спогадів). *Наше життя*. 1969. № 2–10. С. 1–55. URL: <https://unwla.org/media/magazine/our-life/196x/1969-03-march-magazine-Our-Life.pdf> (дата звернення: 14.07.2022).
15. Петришина Л. Жіночий рух в Україні у 1917 р. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історичні науки»*. 2006. № 1. С. 145–149.
16. Полонська-Василенко Н. Революція 1917: спогади. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1988. № 1–4(97–100). С. 119–129.
17. Полонська-Василенко Н. Спогади. Київ, 2011. 592 с.
18. Русова С. Мемуари. Щоденник. Київ : Поліграфкнига, 2004. 544 с.
19. Совачева Г. Крізь пориви життя. *Наше життя*. 1980. Ч. 9. С. 19. URL: <https://unwla.org/media/magazine/our-life/198x/1980-01-january-magazine-Our-Life.pdf> (дата звернення: 14.07.2022).
20. Совачева Г. Крізь пориви життя. *Наше життя*. 1980. Ч. 10. С. 15–16. URL: <https://unwla.org/media/magazine/our-life/198x/1980-05-may-magazine-Our-Life.pdf> (дата звернення: 14.07.2022).
21. Совачева Г. Крізь пориви життя. *Наше життя*. 1981. Ч. 2. С. 17–18.
22. Суровцева Н. Спогади. Київ : Видавництво ім. О. Теліги, 1996. 432 с.
23. Швидченко Т. Жінки у боротьбі за українську державність у 1917–1921 рр. *Українознавство. Історичні студії*. 2019. № 4(73). С. 8–24.

References:

1. Aliieva, E. (2012). Revoliutsiini podii 1917–1919 rr. ta doli zhinok-revoliutsionerok Donbasu [Revolutionary events of 1917–1919 and the fate of women revolutionaries of Donbass]. *Istorychni zapysky*, iss. 33, pp. 11–18 [in Ukrainian].
2. Antonovych, K. (1966). Z moikh spomyniv. Chastyna 2 [From my memories. Part 2]. Winnipeg, 82 p. [in Ukrainian].
3. Polonska-Vasylenko, N. (1965). Interviu z Nataliieiu Polonskoiu-Vasylenko. Spohady pro revoliutsiini podii v Ukraini 1917–1918 rokiv [Interview with Natalia Polonska-Vasylenko. Memoirs of the revolt events in Ukraine in 1917–1918]. Retrieved from: https://www.youtube.com/watch?v=77AFEjunruQ&ab_channel=%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%BE%D0%93%D0%B0%D0%B9-%D0%9D%D0%B8%D0%B6%D0%BD%D0%B8%D0%BA%3A%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%2C%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%2C%D1%96%D0%B4%D0%B5%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F [in Ukrainian].
4. Koval, R. (2020). Zhinky u Vyzvolnii viini. Istorii, biohrafii, spohady. 1917–1930 [Women in the Liberation War. Stories, biographies, memories. 1917–1930]. Kyiv: Markobook, 432 p. [in Ukrainian].
5. Kononenko, Kh. (1936a). Dni manifestatsii (spohad z pershykh dnev revoliutsii 1917 r) [Days of manifestation (memories from the first days of the revolution of 1917)]. *Kalendar-almanakh “Dnipro” na zvychainyi rik na 1937 r.* Richnyk XVI. Lviv: Ukrainske tovarystvo dopomohy emihrantam z Velykoi Ukrainy, pp. 80–85 [in Ukrainian].
6. Kononenko, Kh. (1936b). Pershi dni revoliutsii (perezhyvannia serednoshkilnytsi) [The first days of the revolution (experiences of high school)]. *Kalendar “Prosvity” na zvychainyi rik 1937.* Lviv, pp. 64–66 [in Ukrainian].
7. Labur, O. (2019). “Vikno mozhyvostei?”: henderna sytuatsiia na khvyli revoliutsiinoi polityky z liutoho 1917 roku v Ukraini [“Window of opportunity?”: gender situation on the wave of revolutionary policy since February 1917 in Ukraine]. *Storinky istorii*, iss. 40, pp. 42–58 [in Ukrainian].
8. Labur, O. (2015). Dzhereloznavchi aspekty vyvchennia drukovanykh svidchen starykh bilshovychok Ye. Bosh, S. Hopner, O. Kollontai [Source aspects of the study of printed evidence of the old Bolsheviks E. Bosch, S. Gopner, O. Kollontai]. *Storinky istorii*, iss. 40, pp. 81–90 [in Ukrainian].
9. Mykhailivska-Tsymbal, T. (1977). Z viiskovoho hnizda (spohady) [From the military nest (memories)]. Buenos Aires: Publishing house of Yulian Serediak, 128 p. [in Ukrainian].
10. Mirna, Z. (1928). Zhinka v Ukrainiskii Tsentralnyi Radi [Woman in the Ukrainian Central Council]. *Zhinocha dolia: almanakh na rik 1929.* Kolomyia, pp. 12–13 [in Ukrainian].
11. Mirna, Z. (1937). Zhinochyi rukh na Velykii Ukraini [Women’s movement in Greater Ukraine]. *Zhinka*, ch. 6, pp. 2–3; ch. 7, pp. 2–3; ch. 8–9, pp. 6–7 [in Ukrainian].
12. Onishchenko, O. (2008). Zhinky v suspilno-politychnomu zhytti Ukrainy. 1917 rik [Women in the sociopolitical life of Ukraine. 1917]. *Candidate’s thesis.* Kyiv, 184 p. [in Ukrainian].
13. Onishchenko, O. (2011). Memuary zhinok – diiachok ukrainskoho natsionalno-vyzvolnoho rukhu yak istorychne dzherelo [Memoirs of women – activists of the Ukrainian national liberation movement as a historical source]. *Rol vyznachnykh osobystostei – myttsiv, diiachiv nauky ta kultury u protsesi formuvannia natsionalnoi samosvidomosti XIX – na pochatku XX st.: materialy III–V naukovykh seminariv* / N. Hrabar, O. Mokuhan, M. Horbatiuk (eds.). Kyiv, pp. 364–369 [in Ukrainian].
14. Pekarchuk, Kh. (1969). Voiatskym shliakhom (tsykl spohadiv) [Voiatsky way (cycle of memories)]. *Nashe zhyttia*, no. 2–10, pp. 1–55. Retrieved from: <https://unwla.org/media/magazine/our-life/196x/1969-03-march-magazine-Our-Life.pdf> [in Ukrainian].
15. Petryshyna, L. (2006). Zhinochyi rukh v Ukraini u 1917 r. [Women’s movement in Ukraine in 1917]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriiia “Istorychni nauky”*, no. 1, pp. 145–149 [in Ukrainian].
16. Polonska-Vasylenko, N. (1988). Revoliutsiia 1917: spohady [Revolution of 1917: memories]. *Ukrainskyi istoryk.* New York; Toronto; Munich, no. 1–4(97–100), pp. 119–129 [in Ukrainian].
17. Polonska-Vasylenko, N. (2011). Spohady [Memoirs]. Kyiv, 592 p. [in Ukrainian].
18. Rusova, S. (2004). Memuary. Shchodennyk [Memoirs. Diary]. Kyiv: Polihrafknyha, 544 p. [in Ukrainian].
19. Sovacheva, N. (1980a). Kriz poryvy zhyttia [Crisis impulses of life]. *Nashe zhyttia*, ch. 9, p. 19. Retrieved from: <https://unwla.org/media/magazine/our-life/198x/1980-01-january-magazine-Our-Life.pdf> [in Ukrainian].
20. Sovacheva, N. (1980b). Kriz poryvy zhyttia [Crisis impulses of life]. *Nashe zhyttia*, ch. 10, pp. 15–16. Retrieved from: <https://unwla.org/media/magazine/our-life/198x/1980-05-may-magazine-Our-Life.pdf> [in Ukrainian].
21. Sovacheva, N. (1981). Kriz poryvy zhyttia [Crisis impulses of life]. *Nashe zhyttia*, ch. 2, pp. 17–18 [in Ukrainian].

22. Surovtseva, N. (1996). Spohady [Memoirs]. Kyiv: Olena Teliga Publishing House, 432 p. [in Ukrainian].
23. Shvydchenko, T. (2019). Zhinky u borotbi za ukrainsku derzhavnist u 1917–1921 rr. [Women in the struggle for Ukrainian statehood in 1917–1921]. *Ukrainoznavstvo. Istorychni studii*, no. 4(73), pp. 8–24 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 30.06.2022
The article was received 30 June 2022